

Није ли „загонетни знак“, првобитно представљен на једном ранохришћанском мозаику, био, можда, монофизитски?

Иконографија мозаика на подовима три мученика из VI века

ГОРДАНА ЦВЕТКОВИЋ-ТОМАШЕВИЋ

Знак који је, као „загонетан“, објављен у Зборнику посвећеном Драгославу Срејовићу, у међувремену сам, верујем, „одгонетнула“. Знак је био у средишту једног хераклејског мозаика,¹ на врату кантороса, али је касније преиначен у крст, тако што су два реда белих коцкица убачена на два места (сл. 1 а, б), остављајући око крста дело-ве тог првобитног знака - цртице и квадратиће, на изглед без неког смисла. Повезавши их преко линија које их раздвајају, добила сам првобитни знак (сл. 1 в), али такође загонетан, досад невиђен, а ништа слично нисам нашла ни у доступној ми литератури. Трагање сам наставила и недавно дошла до тумачења, верујем, правог, које ћу овде изложити.

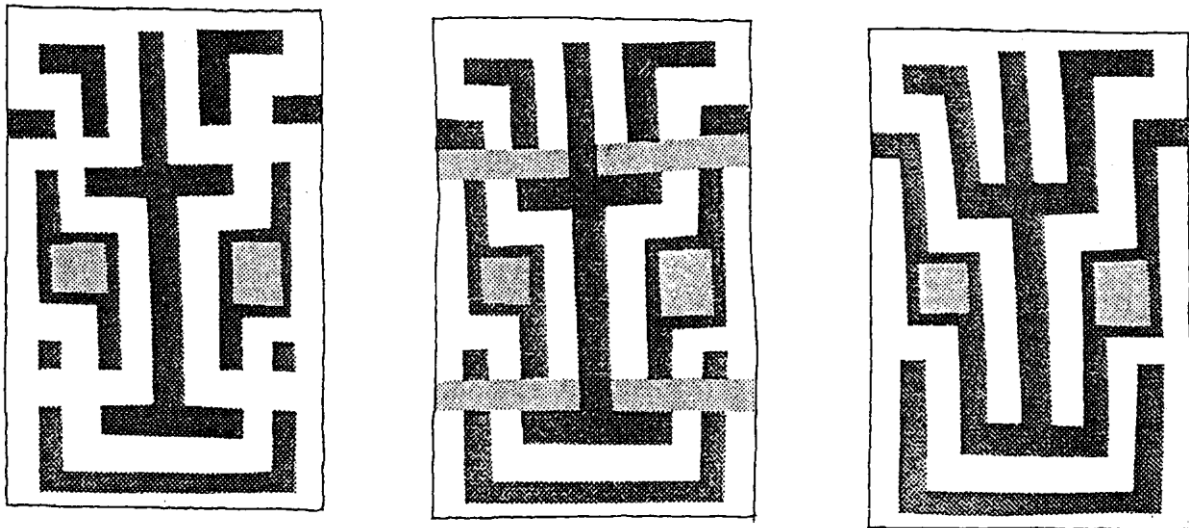
МАРТИРИЈУМ I (сл. 2) - Мозаик се налази у анексу северно од нартекса велике базилике, а западно и испред другог анекса, тачније, једне апсидалне капеле. Због тога је раније био назван предворје северне капеле. Али, мозаик у том тзв. предворју није оријентисан према апсидалној капели, већ је, под правим углом, окренут према зиду на својој северној страни, односно према ниши на средини тог зида, касније зазиданој.

Ниша је могла да замењује апсиду и да служи као олтар на који су полагање реликвије мученика и светаца, и где се вршио одред.² Све то указује да овај анекс није ни предворје, ни нартекс, ни наос апсидалне капеле на својој источној страни, већ да је независна гробна капела, тачније мученик, први идентификован у Хераклеји и зато назван *мученик I*. То што је ниша касније зазидана, значи да од тада овај анекс није више био мученик-ријум, тј да је његова намена промењена.

Шта је првобитни знак представљао, ако није ни монограм, ни криптограм, ни сигла? Зашто је и

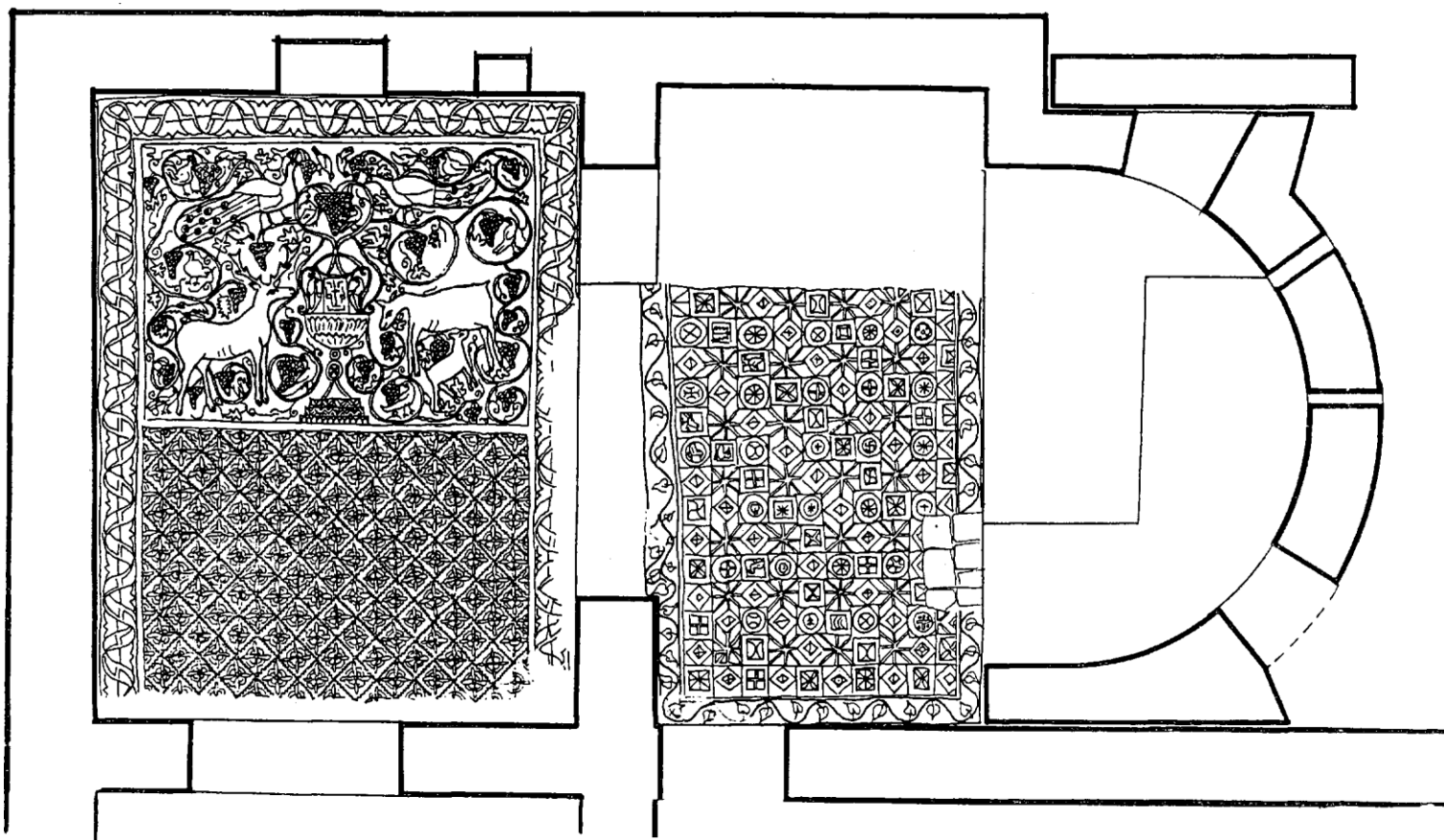
¹ Г. Цветковић-Томашевић, *Mosaïques paléochrétiennes récemment découvertes à Héraclée*, La mosaïque Greco Romaine II, Vienne 1971/Paris 1975, стр. 391-2; Иста, *Рановизан-тијски Подни мозаици*, Дардаија, Македонија, Нови Епир, Београд 1978, стр. 35; Иста, *О једном рановизан-тијском мозаику и једном загонетном знаку на њему*, *Мозаици једне путујуће радионице*, Уздарје Драгославу Срејовићу, Београд, 1997, 483-492.

² А. Grabar, *Martyrium I*, Paris 1946, p. 83; G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris 1968., p. 30, 33-4: у овим капелама-мученик-ријумима држања је упокојена или комеморативна служба, ту су слављени помоћни култови.

Сл. 1 Поступак реконструкције првобитног знака на врату кантароса, мозаик, мученик I, Хераклеја Линкестис: а. затенено стање; б. накнадно убачени редови белих коцкица, означени сивим; в. реконструисан првобитни знак.

Fig. 1 Procédé de reconstitution du signe originel sur le cou d'un canthare, mosaïque, martyrium I, Héraclée Lynkestis, a. état actuel; б. rangées de cubes blanches ajoutées plus tard, ici peintes en gris; в. signe originel reconstitué.

Сл. 2 Мозаик на поду мартиријума I, Хераклеја, велика базилика

Fig. 2 Mosaïque sur le sol du martyrium I, Héraclée, grande basilique

када преиначен у крст? Зашто је и када ниша зазидана? На та питања покушала сам да нађем одговор.

Није ли овај знак, можда, био симбол неке идеје, неког учења, неке „идеологије“, касније прокажене као јеретичке? У том случају, знак прокажене јереси не само да није могао опстати, он је, будући неподношљив правовернима, морао бити уклоњен, односно, у овом случају, преиначен у крст.

Андре Грабар, у свом делу *Мартријум* наводи догађај описан у једној хомелији св. Јована Златоустог: „... у једном мартријуму у Антиохији, верници нису могли да славе свете мученике за време док су они делили гробницу са посмртним остацима неколицине аријанских свештеника, који су ту били сахрањени у време када је светилиште било у њиховим рукама. Због тога је православни епископ наредио пренос саркофага са реликвијама мученика у горњу цркву, а земљом затрпао гробницу обесвећену присуством јеретичких лешева и заувек је затворио.“³

Нешто слично могло се збити и са овим хераклејским мартријумом, али јерес није могла бити аријанска, јер је она била коначно поражена на Другом васељенском сабору у Цариграду, 381. године,⁴ а то преко 120 година претходи изради

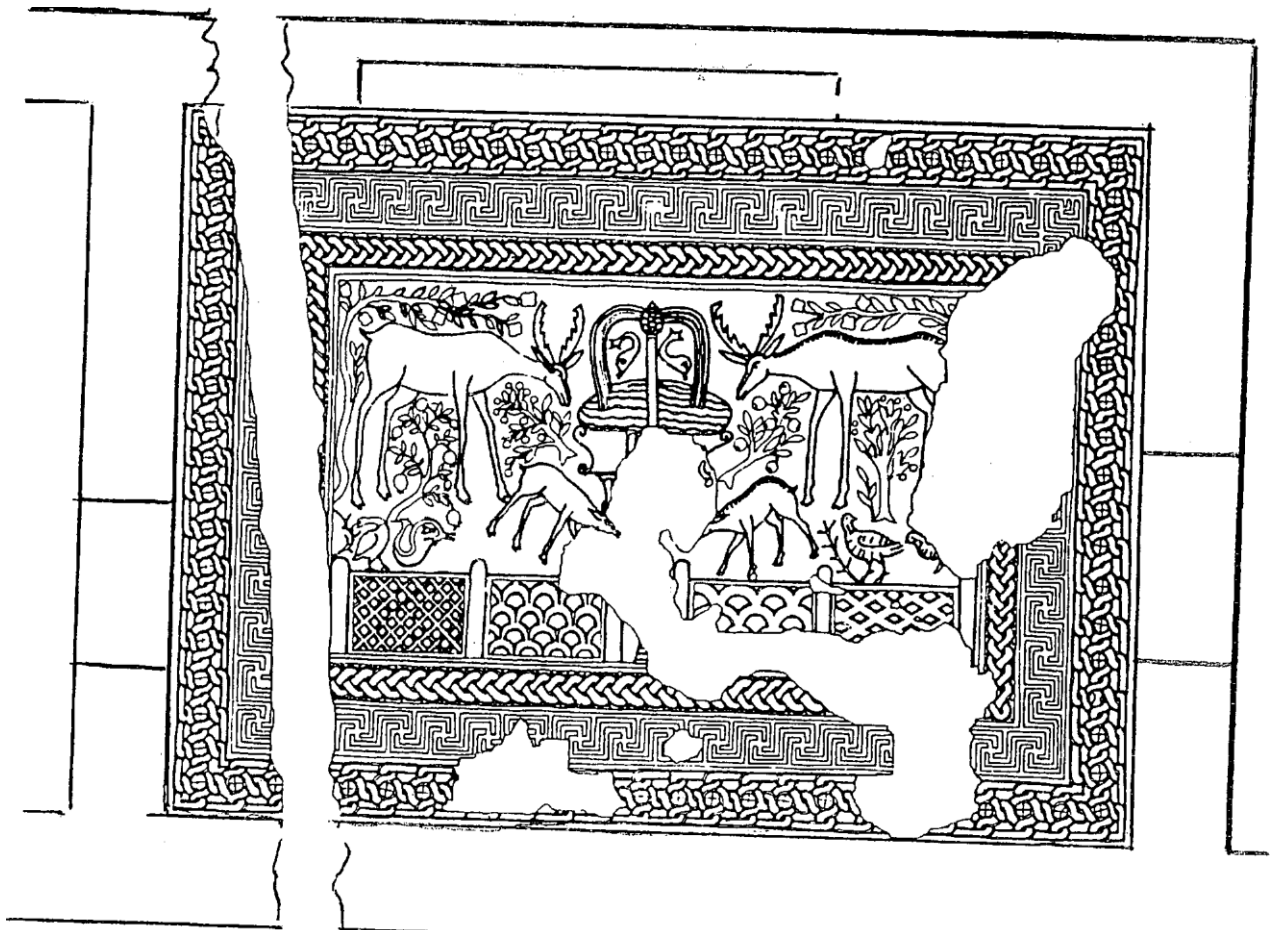
овог хераклејског мозаика, датованог на сам почетак VI века, у време цара Анастасија I (491-518). Сам цар био је монофизит,⁵ па је логично претпоставити да су у то време монофизити држали и хераклејску цркву.⁶ То значи да су они и наручили овај мозаик и да је, по њиховом налогу, на сред мозаика утиснут и њихов знак монофизитски печат. Такође је логично претпоставити да су тела истакнутих монофизитских свештеника, умрлих у том раздобљу, такође била сахрањена у овом мартријуму, поред раније положених рели-

³ А. Grabar, *op. cit.*, p. 61.

⁴ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, стр. 68, 73.

⁵ Исто, стр. 84-5.

⁶ Е. Honigmann, *Évêques et évêchés monophysites d'Asie antérieure au VIe siècle*, Louvain 1951, p. 138: Један пасус из *Vies des Saints Orientaux* Јована Ефеског (крај VI века), потврђује присуство монофизита у Халкедону, Никомедији, Кизику, Хераклеји, градовима које Х. Гелзер смешта у провинције Битинију и Хелеспонт. Е. Honigmann, међутим, примећује да се Хераклеја не налази у овим провинцијама, па мисли да би то могла бити Хераклеја у европској провинцији Тракији. То би, по моме мишљењу, исто толико могла бити и Хераклеја у провинцији Македонији, дакле она о којој је овде реч. Очигледно да би у том смислу требало преиспитати постојеће изворе.

Сл. 3 Мозаик на поду мартиријума II (одаја 2)
Хераклеја, епископски двор и манастир

Fig. 3 Mosaïque sur le sol du martyrium II (pièce 2), Héraclée,
résidence épiscopale et monastère

Сл. 4 Мозаик у мартиријуму II (одаја 2), Хераклеја, епископски
двор и манастир

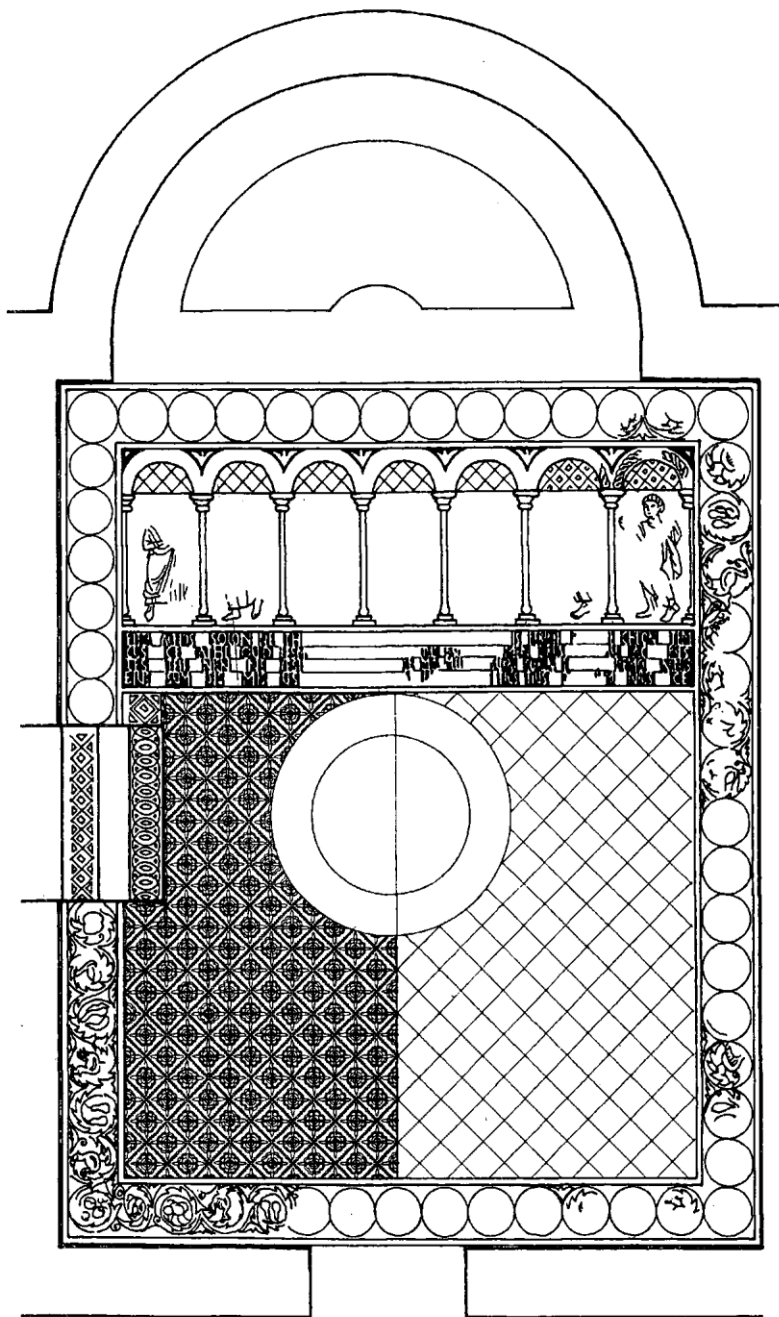
Fig. 4 Mosaïque du martyrium II (pièce 2), Héraclée, résidence
épiscopale et monastère

квија мученика и светаца - *ad sanctum*. Цар Јустин I (518-527), као присталица халкедонске догме и велики противник монофизитизма, прогнао је монофизитске епископе 519. године. Тачан број прогнаних епископа није познат само на сачуваном делу списка налазе се имена 52 епископа.⁷ Слично антиохијском, и овде је православни епископ, по повратку у хераклејску цркву, наредио, без сумње, да се монофизитски печат, представљен на овом мозаику, уклони, односно да се преиначи у крст, да се реликвије и мошти мученика и светаца пренесу из овог мартријума, обесвећеног гробовима монофизитских јеретика, у неку другу просторију, а ниша да се зазида, како би се збрисао сваки траг дотадашње намене овог анекса.

МАРТИРИЈУМ II. Где су ове реликвије и мошти биле пренете, која је то просторија у овом ранохришћанском ансамблу у Хераклеји могла постати други мартријум, следеће је питање које се поставља. Има индикација које указују на одају 2 (сл. 3,4), као могућу и вероватну. Она се налази у епископском двору и манастиру западно од велике базилике, и има велику нишу на свом источном зиду, према којој је оријентисан и мозаик на њеном поду. Ова ниша је несумњиво служила као олтар на који су биле положене реликвије и мошти мученика и светаца, пренете из мартријума I, да би надаље ту почивале. Мозаик на поду одаје 2 веома је сличан мозаику у мартријуму I, готово да је његова реплика. Све ово говори у прилог претпоставци да је одаја 2 постала други мартријум у Хераклеји *мартријум II*. Датовање овог мозаика, које сам раније предложила у другу, трећу деценију VI века⁸ треба свести само на трећу деценију VI века, на време непосредно после протеривања монофизитских епископа 519. године.

МАРТИРИЈУМ III (сл. 5). Осим већ изнетих аргумената,⁹ своје тумачење мозаика из Неродимља поткрепила бих још неким чињеницама. Према тумачењу Срђана Ђурића, логичном на први поглед, фигуре под аркадама представљају седам грчких мудраца/философа, чија су имена и по једна максима исписани испод фигура; просторија с овим мозаиком део је, према мишљењу С. Ђурића, једне луксузне виле, која је припадала богатим власницима, световној елити, а, имајући у виду аналогне и истовремене мозаике у епископским црквама у Хераклеји и Охриду, мозаик из Неродимља био би доказ, према мишљењу С. Ђурића, да је укус световне елите (богати власници виле у Неродимљу) и укус црквене елите (хераклејски и охридски епископи) био подударан и да су се они надметали у својим уметничким амбицијама.¹⁰

Чињеница, међутим, да су све аналогije, које је С. Ђурић нашао, ранохришћанске и средњовековне, затим чињеница да представа из Неродимља у целини знатно одступа од свих познатих представа седам мудраца, од којих је готово два века познија и припада поодмаклом ранохришћанском добу почетку VI века, а нарочито чињеница да једина фигура која није потпуно уништена представља дечка, готово дете, живахног покре-

Сл. 5 Мозаик на поду мартријума III, Неродимље Fig. 5

Mosaïque sur le sol du martyrium III, Nerodimlje

та и изгледа, анђеоског погледа својих широко отворених очију (сл. 6), који нимало не личи на

⁷ На позив Јустинијана I (527-565), монофизитски епископи су се вратили из прогонства 531. Они су имали у царици Теодори моћну заштитницу. На сабору у Цариграду 536. коначно је осуђен монофизитизам (E. Honigmann, *op. cit.*, p. 145-150).

Г. Острогорски је, међутим, приписао Јустинијану оштар став према монофизитима и монофизитизму уопште, сматрајући да је Јустинијан подстакао свог претходника и ујака Јустина I да их прогони (*н. д.*, стр. 88).

⁸ Г. Цветковић-Томашевић, *Mos. pal.....* p. 396-7; Иста, *Рановизантијски подни мозаици*, стр. 37, 82.

⁹ Иста, *Хришћански мученици на мозаику из Неродимља* (Уметност на прекретници од паганства ка хришћанству), Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XXVII-XXVIII (1995-96), стр. 15-20.

¹⁰ С. Ђурић, *Mosaic of philosophers in an early Byzantine vila at Nerodimlje*, CMGR (VI Coloquio internacional sobre mosaico antiguo), Palencia/Merida 1990 (1994), 123-134.

досад познате представе грчких мудраца на људе у подмаклим годинама, чак старце, ћелаве и брадате све то доводи у питање тумачење С. Ђурића, а нас наводи да тражимо друго.

У то доба, место под аркадама готово искључиво је резервисано за апостоле, пророке, анђеле, светитеље и мученике, све оне који су стекли рајско насеље. Попречно поље испред апсиде резервисано је, према А. Грабару, за представе раја.¹¹ У Неродимљу су фигуре такође под аркадама, а ове аркаде су представљене на попречном пољу испред апсиде/светилишта. Значи, испуњена су оба услова да представу из Неродимља видимо као представу раја. Дечак, једина сачувана од седам фигура, не личи ни на апостола, ни на пророка, а није ни анђеол, али би могао бити један од мученика, који је стекао рајско насеље својима мучеништвом за веру. Венац на глави дечака може једино бити венац мучеништва, *corona mar-tyrum*, и то је уједно кључни доказ да ове фигуре представљају мученике¹² осим, можда, једне од њих, која би могла представљати Христа.

Можемо ли онда закључити да је мозаик из Неродимља несумњиво хришћански, као и сви остали мозаици, које је израдила једна иста путујућа мозаичка радионица, и то искључиво у ранохришћанским црквама један у Хераклеји Линкестис, неколико у Охриду и на Студенчишту, у Лину у Албанији, и, можда у северозападној Грчкој.¹³ У овој групи најзначајнија су два мозаика онај из мартријума III, који је у Неродимљу, и мозаик из мартријума I у Хераклеји. Датовала сам их на сам почетак VI века, док се остали мозаици ове радионице рађају током следеће две, три деценије.

ИКОНОГРАФИЈА МОЗАИКА НА ПОДО-ВИМА ТРИ МАРТИРИЈА

Мозаик у мартријуму I (уп. сл. 2) - Мозаичко поље је преполовљено, орнаментална мрежа покрива јужну половину поља, фигурална представа је на северној половини, у ствари, на попречном пољу испред нише/олтара. Она се састоји од четири симетричне слике, од винове лозе пуне гроздова, листова и врежа, и од птица у лету или оних које кљуцају. Симетричне слике су постављене једна изнад друге и једна у другој. У првој симетричној слици кантарос између јелена и кошуте са младунчетом које је сиса; у другој, загонетни знак монофизитски по претпоставци на врату кантароса, између два црна голуба склопљених крила, који су затворени, сваки, у једну од дршки кантароса (и то би могло да има неко скри-вено значење); у трећој, срцолики медаљон између два пауна, и, на крају, у четвртој симетричној слици, велики грозд, који виси у медаљону, између два голуба.

Два голуба склопљених крила обрушавају се одозго, главом надолу, на мотиве у осовинама ове четири симетричне слике.

На ранохришћанском мозаику симетрична слика је симбол Христа и хришћанства. Та симбо-

Сл. 6 Глава дечака/мученика, представљеног под јед-ном од аркада, мартријум III, Неродимље

Fig. 6 Tête d'un garçon/martyr, représenté sous une des martyrium III, Nerodimlje

лика је овде учетворостручена и, при том, ојачана силаском Светог духа у виду два голуба, који се обрушавају на осовинске мотиве, у ствари, на Христа самог.¹⁴ У космолошком контексту, слика

¹¹ A. Grabar, *Recherches sur les sources juives de l'art paléochrétien I*, Cahiers Archéologiques XI. Paris 1960, p. 58-71.

¹² Г. Цветковић-Томашевић, *Хришћански мученици на мозаику из Неродимља...*, стр. 19.

¹³ Иста, *Мозаици једне путујуће радионице*, Уздарје Драго-слава Срејовићу, стр. 48.

На поду нартекса базилике у Палеополису на Крфу (сада у Музеју Керкире), мозаик са представом аркада, седам их је у низу, исто као у Неродимљу, исти је и трolist изнад места сустицања два лука, док су у аркадама овог мозаика из Палеополиса представљени птица у кавезу, риба, плод. животиња у миру ... (ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ, ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΔΑΠΕΔΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ I, ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΣ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1974, str. 95, T. 63 β, 64 α-β).

¹⁴ Силазак Светог духа, који у виду голуба слеће на Христа у Јордану, у сцени крштења представљеној у куполама двеју крстионица у Равени православних и Аријанаца (W. F. Deichmann, *Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna III*, Wiesbaden 1969, Taf. 272, 279).

Бога и симетрична слика као његов еквивалент, симболи су царства небеса, прве области космоса, док винова лоза пуна гроздова и птице припадају рају/небу, другој области. Према томе, две прве и најсветије области хришћанског универзума су ту заступљене.¹⁵

Мозаик у мартуријуму II (уп. сл. 3 и 4). Две фигурације једну чини симетрична слика, другу плодна дрвета, цветови руже, птице постављене су у ограђени рајски врт *hortus conclusus*.¹⁶ У симетричној слици кантаросводоскок између два срндаћа и два ланета, вода која шикља из шишарке на врху водоскока напунила је кантарос из кога као да су искочила два делфина. Четири плодна дрвета нар, трешња (?), јабука и маслина (?) приказана су испод, а две гране са цветовима руже изнад срндаћа. Ограда рајског врта, која репродукује олтарску преграду, има по средини пролаз у који је смештена нога кантароса, и по две парапетне плоче између три ступчића на свакој страни.

И ови мотиви симболишу, очигледно, две прве и најсветије области царство небеса и рај.

Мозаик у мартуријуму III (уп. сл. 5) који је у Неродимљу. Мозаик се налази у одаји завршеној апсидом на западној страни. Мозаичко поље је подељено на две дела: орнаментална мрежа, истоветна оној у мартуријуму I, заузима већи, источни део поља, док је фигурална представа на мањем, западном делу, у ствари, на попречном пољу испред апсиде: ту су, испод седам arkada, биле представљене фигуре које смо идентификовали као мученике, од којих је сачувана само једна, и она представља дечака, готово дете (уп. сл. 6). Ако је једна од шест уништених фигура представљала Христа (што је случај на неким представама мученика), и овде би биле заступљене две прве и најсветије области универзума царство небеса и рај. Ако су, пак, под arkadaма представљени само мученици, онда би то била само симболика друге области раја.

Многи мотиви на ова три мозаика истоветни су међу собом, композиције сличне, а заједничко

им је и да се фигуралне представе у сва три мартурија налазе на попречном пољу испред олтара, који је или у апсиди, као у мартуријуму III, или у ниши, као у мартуријима I и II. Осим тога, ова три мозаика имају исту космолошку симболику симболику две прве и најсветије области универзума, царства небеса и раја: царство небеса симболишу симетричне слике на мозаицима I и II и, можда, фигура Христа на мозаику III. Значење раја имају винова лоза и птице на мозаику I, ограђени рајски врт са плодним дрветима и ружама на мозаику II, а фигуре мученика под arkadaма на мозаику III.¹⁷

Све ово открива јасан и доследан став и замисао оних који су наручили ове мозаике, а који су били највиши црквени великодостојници.

¹⁵ Г. Цветковић-Томашевић, *Симболичне представе космоса у фигуралној уметности и архитектури*, Жива антика 39/1-2, стр. 57-76.

¹⁶ Ch. Cabrol-H. Leclercque, "Paradis", Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, CXLVI-CXLVII, Paris 1937, col. 1583.

¹⁷ У аналогним фигурацијама постављеним на попречна поља испред апсиде/светилишта, откривеним на Блиском истоку, А. Грабар је идентификовао симболику раја, али не и симболику царства небеса, јер није разликовао симетричну слику од представе раја, која се састоји од плодних дрвета, цвећа, птица, винове лозе... нити је у представама раја видео једну од четири области хришћанског универзума.

За разлику од А. Грабара, Г. Бабић је у овим представама са Блиског истока видела само симетричне слике, али не и представе раја са којима су најчешће на истом пољу приказане, нити је уочила њихову космолошку вредност. Она их описује као „овце и голубове у симетричном распореду, који алудирају на еухаристију,... две животиње постављене према дрвету, симболишу људске душе, њихову жеђ за вечним животом, јер је вечни мир оно за чим цезну донатори мозаика" (G. Babić, *op. cit.*, p. 79-80).

„Le signe énigmatique", représenté originellement sur une mosaïque paléochrétienne, n'était-il pas le signe monophysite? L'iconographie des mosaïques de pavement dans les trois martyria du Vie siècle

GORDANA TOMAŠEVIĆ

La croix, qui est représentée sur le cou d'un canthare (fig. 1a) figurant au milieu d'une mosaïque à Héraclée Lynkestis, est entourée de petits traits et carrés apparemment dénués de sens, tandis que deux doubles rangées de cubes blancs, à peine visibles, sont ajoutées postérieurement à deux endroits. Lorsque j'ai relié ces traits et carrés

à travers les lignes qui les séparent, j'ai obtenu le signe originel, qui est un signe étrange et énigmatique, inconnu jusqu'à présent (fig. 1b, v). Cette mosaïque (fig. 2) se trouve dans l'annexe située au nord du narthex de la grande basilique héracléenne. Une niche dans le mur nord de l'annexe, vers laquelle la mosaïque est orientée,

avait servi, selon toute vraisemblance, d'autel, où les reliques des martyrs étaient déposées. Était-ce donc, un martyrium - *le martyrium I*. Le fait que ce signe fut transformé en croix indique qu' à un certain moment il était devenu insupportable; de même, le murage de la niche (autel) indique que cette annexe, à ce moment-là, cessa d'être un martyrium. Qu'est ce qui a pu provoquer ces changements?

Dans mes ouvrages précédents j'ai déjà situé cette mosaïque au début du VIe siècle - époque de domination des monophysites dans les églises d'Orient sous l'empereur Anastase 1er, monophysite lui aussi. Or, les monophysites, qui détestaient, semble-t-il, l'église héracléenne aussi, auraient commandé cette mosaïque, dans laquelle ils auraient inséré leur signe, et, dans ce martyrium, auprès des reliques des martyrs — *ad sanctum*, ils auraient enseveli les corps des ecclésiastiques monophysites, morts dans l'entretemps. Le monophysisme fut proscrit comme hérésie sous l'empereur Justin 1er, qui bannit les évêques monophysites en 519. L'évêque orthodoxe, à son retour à Héraclée, ordonna, sans doute, l'élimination du signe monophysite, le murage de la niche et le transfert des reliques des martyrs hors de cet endroit qu'il considérait infesté par les tombeaux des hérétiques.

La pièce 2 de la résidence épiscopale devint, d'après tous les indices, un second martyrium - *martyrium II Corona martyrum* sur la tête du garçon (fig. 6), que j'ai remarqué dans l'entretemps, confirme encore une fois notre interprétation que les figures humaines situées sous les arcades de la mosaïque de Nerodimlje, représentent des martyrs et que le local où cette mosaïque se trouve était, à son tour, un martyrium - *martyrium III*.

Un examen comparé des mosaïques sur les pavements de ces trois martyria, a démontré que les figurations dans tous les trois martyria se trouvent dans les champs transversaux devant l'autel, situé soit dans une abside, comme au martyrium III, soit dans une niche, comme au martyria I et II; il convient de souligner aussi le fait que ces trois mosaïques renferment la même symbolique cosmologique — celle des deux premiers domaines les plus saints de l'univers chrétien — royaume des cieux et paradis, le royaume des cieux étant symbolisé par des images symétriques dans les mosaïques I et II et, peut-être, par la figure du Christ, dans la mosaïque III, le paradis — par la vigne et les oiseaux dans la mosaïque I, par *hortus conclusus*, avec des arbres fruitiers et des roses, dans la mosaïque II et, par les figures des martyrs sous les arcades, dans la mosaïque III.

